

Pirmieji sovietų kolaborantai Lietuvoje 1940–ųjų vasarą: socialinio lifto ieškotojai ar idėjiniai komunistai? (Šiaulių apskrities atvejis)

Andrius Tumavičius

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ andrius.tumavicius@genocid.lt

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjamas vienas kolaboravimo su sovietais Lietuvoje problematikos aspektų – bendradarbiavimas su režimu pirmaisiais okupacijos mėnesiais. Naudojantis prozopografiniu metodu, nagrinėjama politinė grupė – asmenys, 1940–ųjų vasarą įstoję į komunistų partiją Šiaulių apskrityje. Aiškinamasi šių žmonių motyvacija, socialinė kilmė, profesinė veikla, politinis angažuotumas ir pan. Remiantis tyrimo rezultatais, siekiama suformuluoti kolektyvinę pirmųjų kolaborantų biografiją. Siekta atsakyti į klausimą: ar jie buvo idėjiniai komunistai ar socialinio lifto ieškotojai? Atlikus tyrimą paaiškėjo, kad vienareikšmiškai atsakyti į šį klausimą negalima. Atlikta analizė suteikia pagrindo teigti, kad 1940–ųjų vasarą stoti į komunistų gretas žmones skatino S. Hoffmanno suformuotų „tarnautojiško“ ir „ideologinio“ kolaboracinizmo priežasčių samplaika: dalies visuomenės sąmoningas tarnavimas priešui siekiant asmeninės naudos kartu su sąmoningu užsienio jėgos rėmimu, vertinat ją kaip pageidaujamą vidaus pokyčių katalizatorių. Tačiau norint paneigti ar patvirtinti šią išvargą reikia atlikti platesnio regiono nagrinėtos politinės grupės tyrimus. Išsiaiškinta, kad didžiąją tiriamosios imties dalį sudarė brandūs, šeimas sukūrę žmonės. Tai suponuoja išvadą, kad sprendimas tapti kolaborantu nebuvo jaunatviško energingumo ar idealizmo išdava, o apsisprendimas, nulemtas savanaudiškų tikslų: pasinaudojus atsiradusiomis galimybėmis, sukurti gerovę sau ir šeimai. Būtina atkreipti dėmesį ir į tai, kad asmeninės gerovės siekis buvo glaudžiai susijęs su oficialiai sovietų deklaruota „liaudies gerovės“ siekio idėja. Tyrimas suformavo tokią kolektyvinį asmenų, įstojusių į LKP 1940–ųjų vasarą Šiaulių apskrityje, portretą: trisdešimtmetis susituokęs lietuvis, kilęs iš vargingiausių visuomenės sluoksnių, gyvenęs mieste ar miestelyje, turėjęs pradinį išsilavinimą, vertęsis samdomu fiziniu darbu, iki 1940 m. neturėjęs saitų su komunistų partija, pirmaisiais sovietų okupacijos mėnesiais įsitraukęs į naujai kuriamą vietinės administracijos aparatą.

Reikšminiai žodžiai: kalaborantai, kolaboracionistai, Lietuvos komunistų partija, prozopografija, kolektyvinė biografija.

The first Soviet collaborators in Lithuania in the summer of 1940: opportunists seeking social advancement or ideological communists? (The case of Šiauliai County)

Summary. This article examines one aspect of the issue of collaboration with the Soviets in Lithuania – cooperation with the regime during the first months of the occupation. Using the prosopographical method, it analyses a specific political group: individuals who joined the Communist Party in Šiauliai

County in the summer of 1940. The study explores their motivations, social background, professional activities, political engagement and so on. The findings are then used to construct a collective biography of the first collaborators. The aim is to answer the question of whether these individuals were ideological communists or opportunists seeking social advancement. The research revealed that no unequivocal answer can be given to this question. The analysis provides grounds for arguing that, in the summer of 1940, people were encouraged to join the communist ranks by a combination of what Stanley Hoffmann termed 'servile' and 'ideological' collaborationism: a conscious willingness on the part of some members of society to serve the enemy in pursuit of personal gain, together with the deliberate support of a foreign power perceived as a catalyst for desirable domestic change. However, to refute or confirm this insight, further research on the same political group across a broader region is required. It was established that the majority of the research sample consisted of mature individuals who had already started families. This suggests that the decision to become a collaborator was not the product of youthful energy or idealism, but rather a deliberate choice driven by self-interest, i.e. to take advantage of emerging opportunities and secure prosperity for oneself and one's family. It is also important to note that the pursuit of personal well-being was closely intertwined with the Soviet-proclaimed idea of striving for 'the people's welfare'. The study produced the following collective portrait of the people who joined the Communist Party of Lithuania in Šiauliai County during the summer of 1940: a married, 30-year-old Lithuanian man from the poorest strata of society, living in a city or small town, with a primary education, earning a living through wage labour, having had no ties to the Communist Party prior to 1940, and becoming involved in the newly established local administrative apparatus during the first months of the Soviet occupation.

Keywords: collaborators, collaborationists, Communist Party of Lithuania, prosopography, collective biography.

Įvadas

1940-ųjų vasarą Lietuvoje prasidėjo penkis dešimtmečius trukęs okupacijų periodas. Šalis išnyko iš politinio žemėlapių, o jos gyventojai arba priešinosi sovietų ir nacių režimams, arba talkino jiems, arba prisitaikė ir gyveno savo gyvenimus. Šis pusę amžiaus trukęs krašto gyvenimo laikotarpis istorikams iškėlė sudėtingų problemų, kurių nagrinėjimas būtinas siekiant suvokti to laikmečio procesus, visuomenės transformacijas ir žmonių sprendimų motyvus. Viena tokių problemų – kolaboravimas su okupantais.

Istoriografija. Profesorius Liudas Truska knygoje, nagrinėjančioje Lietuvos istoriją 1938–1953 m., pateikė 1940-ųjų įvykių krašte interpretaciją. Knyga yra vertinga aiškinantis bendruosius procesus, tačiau ji neanalizuoja atskirų jų elementų ar veikėjų¹. Istoriko Vytauto Tininio knygoje² aptariami 1940-ųjų vasaros įvykiai ir transformacijos Lietuvoje, tačiau dėmesio atskirų regionų ar asmenų veiklos nagrinėjimui neskiriama. Straipsnių rinkinyje³, skirtame Lietuvos istorijai per nacių ir sovietų okupacijas, analizuojamos įvairios krašto gyvenimo sferos: politinė, ekonominė, kultūrinė ir pan. Knygo-

¹ Liudas Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas: Šviesa, 1995.

² Vytautas Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius: Enciklopedija, 1994.

³ *Lietuva 1940–1990*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.

je surinktuose mokslininkų straipsniuose nagrinėjama ir 1940–1941 m. sovietų okupacijos tematika. Istorikų dėmesys fokusuojamas ties bendraisiais laikmečio procesais ir jų analize.

Bendradarbiavimą su sovietų režimu savo darbuose nagrinėjo istorikė Nijolė Maslauskienė⁴. Tyrėja, remdamasi gausia pirminių šaltinių baze, atliko išsamų 1940–1941 m. Lietuvoje vykusią administracijos kaitos procesų tyrimą, išnagrinėjo naujos Lietuvos komunistų partijos formavimo procesus, išanalizavo komunistų sudėtį, atskleidė partijos kadrų kaitos priežastis ir pan. Istorikas Artūras Svarauskas⁵ svariame veikale nagrinėja politines įtampas to meto Lietuvoje ir jų priežastis, analizuoja socialinių sluoksnių konflikto aštrėjimą, šalies visuomenės santykį su Lietuvos SSR administracija ir t. t. Profesoriaus Alfredo Ericho Senno knygoje⁶ nagrinėjamas Lietuvos inkorporavimo į SSRS procesas. Autorius gretina Smetonos autoritarinio režimo žlugimą ir sovietų valdžios įvedimo procesus, į juos žvelgdamas per „sukčiaujančio žaidėjo“ prizmę: kaip tariamai „reformatoriškam“ ir „nekomunistiniam“ segmentui, pasinaudojant Lietuvos Respublikos institucijomis ir įstatymais, sovietai sudarė šiltnamio sąlygas įvykdyti „revoliuciją“, kuri buvo surežisuota „iš viršaus“, t. y. Maskvoje. Istorikas Norbertas Černiauskas per socialinį pjūvį stengėsi atskleisti Lietuvos visuomenės būklę 1940 m., pristatydamas to meto realijas⁷.

Apžvalginėje Salomėjos ir Vytauto Baliutavičių knygoje apie Šiaulių istoriją⁸ trumpai aptariama 1940–1941 m. sovietų okupacija. Tačiau tai tėra tik apžvalginis tekstas, kuriame nagrinėjamas laikotarpis nėra analizuojamas. Straipsnių rinkinyje, skirtame Šiaulių apskrities raidos nagrinėjimui⁹, 1940–ųjų vasaros procesams ir juose dalyvavusiems žmonėms nėra skiriama dėmesio.

Istoriografijos, nagrinėjančios transformacijas Lietuvoje 1940–ųjų vasarą, dėmesys fokusuojamas ties didžiaisiais procesais, visuomenės transformacijomis ir siekiu jas paaiškinti bei suvokti. Tačiau globaliuose procesuose dalyvavo savų motyvų vedini žmonės, tačiau jie arba lieka neprakalbinti, arba jų istorijos lieka neišgirstos. Tai pasakytina ir apie asmenis, kurie 1940–ųjų vasarą nutarė įstoti į komunistų partiją ir tapo pirmaisiais sovietų režimo bendradarbiais. Viena vertus, jie vertintini kaip antagonistai ir išdavikai. Tai visuomenės užriebio atstovai, kurie pamynę žmogiškumą, moralę ir sąžinę nuėjo tarnauti

⁴ Nijolė Maslauskienė, „Lietuvos komunistų sudėtis 1940 m. spalio–1941 m. birželio mėn.“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2; N. Maslauskienė, „Valdininkijos šalinimas iš okupuotos Lietuvos administracijos ir jos keitimas okupantų talkininkais 1940 m. birželio–gruodžio mėn.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 2 (8).

⁵ Artūras Svarauskas, *Lietuvos visuomenė 1939–1941 metais. Įtampos, konfliktai, transformacijos*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2025.

⁶ Alfred Erich Senn, *Lietuva 1940. Revoliucija iš viršaus*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2009.

⁷ Norbertas Černiauskas, *1940. Paskutinė Lietuvos vasara*, Vilnius: Aukso žuvis, 2021.

⁸ Salomėja Baliutavičienė, Vytautas Baliutavičius, *Šiaulių istorija (iki 2000 metų)*, Vilnius: Naujoji Rosma, 1999.

⁹ *Šiaulių apskrities istorijos raida*, Šiauliai: Saulės delta, 2004.

okupaciniam režimui. Nebuvo aiškintasi, kodėl ir kas tapo pirmaisiais sovietų talkininkais, vykdžiusiais kasdienį sovietizacijos diegimą Lietuvos regionuose.

Problema. Siekiant objektyvaus stalininio režimo problemos tyrimo ir deramo jos įvertinimo, būtina suprasti, kas buvo tie žmonės, kurie provincijoje 1940 m. įstojo į komunistų partijos gretas ir tapo kasdienių krašto sovietizacijos procesų dalimi, išsiaiškinti, kas skatino juos tapti okupantų talkininkais, kokiais motyvais jie vadovavosi. Siekiant pažvelgti į kolaboravimą per pačių kolaborantų prizmę, pasirinkta grupės asmenų, 1940-ųjų vasarą tapusių Lietuvos komunistų partijos nariais, biografijų analizė.

Tyrimo objektas – asmenų, 1940 m. birželio–rugpjūčio mėnesiais įstojusių į komunistų partiją Šiaulių apskrityje, biografijos. Šiaulių apskrities atvejo pasirinkimą lėmė tai, kad ši apskritis buvo tipinė Lietuvos Respublikos administracinė dalis. Tai reiškia, kad pasirinkto atvejo tyrimo rezultatus galima pritaikyti didžiajai daliai Lietuvos.

Tyrimo tikslas – išnagrinėjus pasirinktos tiriamųjų grupės biografijas, parengti kolektyvinį pirmųjų Lietuvos okupacinio režimo talkininkų paveikslą.

Siekiant pasiekti išsikeltą tikslą, suformuoti tokie uždaviniai:

1. Aptarti procesus, vykusius Lietuvoje 1940-ųjų vasarą.
2. Išanalizuoti nagrinėjamų asmenų socialinę lauką bei jų personalinius duomenis.
3. Išnagrinėti politinę visuomeninę tiriamosios grupės angažuotumą iki 1940 m.

Chronologiniai rėmai. Tiriamasis laikotarpis apima 1940 m. birželio–liepos mėnesius. Chronologinius straipsnio rėmus apibrėžė tyrimo objektas ir tai, kad siekta išsiaiškinti, kas ir kodėl stojo į komunistų partiją iki Lietuvos inkorporavimo į SSRS politines struktūras.

Tyrimo naujumas ir metodologija. Analizės naujumas glūdi tyrimo objekto pasirinkime: į 1940 m. vykusius sovietizacijos procesus dar nebuvo žvelgta per žemiausios grandies okupantų talkininkų prizmę.

Pagrindiniu tyrimo metodu pasirinktas prozopografinis metodas. Jo esmę suformulavo prancūzų Analų mokyklos atstovas Claude'as Nicolet, nurodęs, kad šis metodas „išryškina individualumą ir išskirtinumą tam, kad, priešingai, aiškiau išskeltų kolektyvumą ir normą“¹⁰. Metodą apibrėžia toks darbo principas – pasirinktos grupės, numatytų biografinių duomenų paieška, atranka ir sisteminimas pagal sudarytą klausimyną, vėliau tuos duomenis analizuojant ir ieškant išsikeltų problemų sprendimo¹¹.

¹⁰ Sylvie Duval, „Prosopographie féminine“, <https://www.academia.edu/18633851/Prosopographie_feminine>.

¹¹ Marius Ėmužis, „Aktyviausių komunistų pagrindininkų ir jų rėmėjų Pirmojoje Lietuvos Respublikoje socialinis portretas“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2019, Nr. 43, p. 47.

Pirmieji istorikai Lietuvoje, pradėję taikyti prozopografinį metodą, tyrinėjo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės elitą¹². Metodo patrauklumas ir inovatyvumas rado atgarsį ir tarp naujausiąją Lietuvos istoriją tyrinėjančių mokslininkų. Jį taiko ginkluotos antisovietinės rezistencijos problematiką nagrinėjantys istorikai. Pavyzdžiui, Enrika Žilytė yra parengusi mokslinę studiją, kurioje siekė nustatyti, ar galima kalbėti apie vientisą partizanų vado „portretą“¹³, Dainius Noreika, savo disertacijoje yra nagrinėjęs partizanų socialinę sudėtį ir atskleidęs XX a. trečiojo–penktojo dešimtmečių Lietuvos visuomenės socialinių struktūrų įtaką Lietuvos partizanų organizacinių vienetų kūrimosi, raidos ir veiklos ypatybėms 1944–1953 m.¹⁴, taip pat Enrika Kripienė, Ramona Staveckaitė-Notari ir Andrius Tumavičius yra nagrinėję Lietuvos partizanų Karaliaus Mindaugo, Nemuno ir Jūros srityse kovojusių moterų biografijas ir, remdamiesi surinktais empiriniais duomenimis, yra sudarę atskirų regionų moterų partizanų kolektyvinius portretus; jie tyrinėjo, kokioms socialinėms grupėms jos priklausė, siekė atskleisti tapimo partizanėmis motyvaciją, nagrinėjo šeiminių kovotojų padėtį ir t. t.¹⁵

Tokį metodą, nagrinėdamas pagrindinės Lietuvos komunistų partijos problematiką, taikė ir istorikas Marius Ėmužis¹⁶. Jis pastebėjo, kad „šis metodas, kaip ir kiekvienas, turi trūkumų ar problemų. Svarbiausia problema yra susijusi su tyrimo grupės nustatymu. Metodas leidžia laisvai rinktis tiriamą grupę arba pavienius asmenis, tačiau jie turi tarpusavyje kaip nors sietis (profesija, likimu ar pan.)“¹⁷.

Atlikto tyrimo atveju nagrinėjamą politinę tiriamąją grupę sudaro 105 asmenų, 1940 m. birželio–rugpjūčio mėnesiais įstojusių į komunistų partiją Šiaulių apskrityje, biografijos. Tyrimo imties dydį lėmė archyvinių duomenų kiekis: nagrinėtos visos rastos nagrinėjamos grupės kriterijus atitikusios biografijos.

¹² Rimvydas Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje–XV a.: sudėtis–struktūra–valdžia*, Vilnius: Aidai, 2003; Aivas Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. antrojoje pusėje (1662–1702 m.)*, Vilnius: Diemedis, 2002; Valdas Selenis, *Lietuvos istorikų bendrija 1918–1944 metais: kolektyvinės biografijos tyrimas*, Vilnius: Pedagoginio universiteto leidykla, 2007; Tomas Vaitkus, „Prozopografinis metodas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės centrinių, administracinių, teismų pareigūnų duomenys Lietuvos Metrikoje 1528–1564 metais“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2022, Nr. 50, p. 8–27.

¹³ Enrika Žilytė, „Partizanų vadų kolektyvinė biografija“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2016, Nr. 38, p. 84–112.

¹⁴ Dainius Noreika, *Partizanų karas Lietuvoje (1944–1953): socialinių struktūrų problema*, [daktaro disertacija], Vilniaus universitetas, 2020, p. 18, 19, 21.

¹⁵ Ramona Staveckaitė-Notari, Andrius Tumavičius, „Moterys ginkluotoje rezistencijoje Lietuvos šiaurės rytuose (Karaliaus Mindaugo srities atvejis)“, <https://www.genocid.lt/UserFiles/File/GRTD/2022_projektas_moterys_II.pdf>; R. Staveckaitė-Notari, A. Tumavičius, „Moterys ginkluotoje rezistencijoje: Pietų Lietuvos (Nemuno) partizanų srities atvejis“, <https://www.genocid.lt/UserFiles/File/GRTD/2023_projektas_moterys_III_koreg.pdf>; Enrika Kripienė, R. Staveckaitė-Notari, A. Tumavičius, „Moterys ginkluotoje rezistencijoje Žemaitijoje ir Vidurio Lietuvoje (Jūros srities atvejis)“, Mokslinė studija, <https://www.genocid.lt/UserFiles/File/GRTD/2024_projektas_moterys_IV.pdf>; R. Staveckaitė-Notari, A. Tumavičius, „Moterys ginkluotoje rezistencijoje Lietuvos šiaurės rytuose: Karaliaus Mindaugo partizanų srities atvejis“, *Genocidas ir rezistencija*, 2023, Nr. 2 (54), p. 44–74.

¹⁶ Marius Ėmužis, *op. cit.*, p. 47.

¹⁷ *Ibid.*, p. 48.

Tyrimo pagrindą sudarė archyviniai dokumentai¹⁸ – asmenų, 1940 m. birželio–liepos mėnesiais stojusių į komunistų partiją Lietuvoje, anketos ir gyvenimo aprašymai. Iš šaltinių buvo surinkti anketiniai duomenys bei informacija apie tiriamųjų darbinę veiklą, socialinę kilmę, išsilavinimą ir kitus biografinius aspektus. Duomenys klasifikuoti pagal specialiai sudarytą klausimyną, leidusį sistemiškai analizuoti tiriamąją grupę. Klausimynas parengtas siekiant išgryninti tokius kriterijus kaip asmenų amžius, šeiminė padėtis, išsilavinimas, tautybė, profesija, politinis bei visuomeninis angažuotumas ir kiti socialiniai rodikliai. Remiantis atlikta duomenų analize, siekta suformuoti tipinį asmens, 1940 m. birželio–liepos mėnesiais stojusio į komunistų partiją Šiaulių apskrityje, socialinį portretą.

Paulius Nikonovičius savo magistriniame darbe, pasitelkęs prozopografijos metodą, nagrinėjo Žemaitijos žemės teisėjų padėtį XVI a. Jis nurodė, kad „tyrime prozopografinis klausimynas bus padalintas į du blokus – kolektyvinį ir individualų“¹⁹. Toks medžiagos skirstymas į atskirus tiriamuosius blokus sudaro sąlygas deramai suvaldyti didelius informacijos kiekius, kas buvo ypač aktualu mūsų atliktame tyrime. Todėl surinkti duomenys buvo suskirstyti į du blokus:

- Socialinį-personalinį: socialinė kilmė, išsilavinimas, amžius, šeiminė padėtis, amžius, profesija ir t. t.
- Politinį-visuomeninį: dalyvavimas partijų ir organizacijų veikloje iki 1940 m. vasaros, santykis su pagrindine LKP ir pan.

Duomenims rinkti buvo sudarytas tikslinis klausimynas, siekiant sukurti tiriamosios grupės kolektyvinę biografiją, išvelgti tam tikras bendras grupės dinamikas.

Istorikas M. Ėmužis, aptardamas prozopografinį tyrimo principą, pastebi, jog „Metodo ir apskritai kiekybinio tyrimo pranašumas yra tai, kad analizuojami ne individai, bet jų visuma (laukas). Tai leidžia nutolti nuo kraštutinių (ribinių) individualių atvejų, kurie neretai istoriografijoje dominuoja, pateikiant lyg pavyzdžius, bet išties tokiais pavyzdžiais argumentuojant, apibendrinant ir darant išvadas. Šiame tyrime pavyzdžiai naudojami tik iliustruoti gautus kiekybinius duomenis.“²⁰ Tokia prieiga sudaro sąlygas objektyviam tyrimui, kurio tikslas ne išskirtinių biografijų pateikimas skaitytojui, o siekis išryškinti tiriamosios grupės visumą ir padaryti išvadas, paaiškinančias nagrinėjamą problematiką. Todėl šis tyrimas – tai kiekybinė bendrais kriterijais paremtų duomenų analizė, o atskiri fragmentai (į komunistų partiją 1940 m. vasarą įstojusių žmonių individualūs veiksmai ar

¹⁸ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1128, ap. 10, b. 2, l. 1–294.

¹⁹ Paulius Nikonovičius, *Žemaitijos žemės teisėjų padėtis XVI amžiaus antroje pusėje*, [Magistro kvalifikacinis darbas], Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Istorijos ir archeologijos katedra, 2017, p. 8.

²⁰ M. Ėmužis, *op. cit.*, p. 49.

jų gyvenimo bei veiklos epizodai ir pan.) bus naudojami kaip duomenų ar istorinio konteksto paaiškinimai ir iliustracijos.

Tyrimo rezultatai pateikiami naudojant aprašomąjį-analitinį bei statistinį metodus.

I. 1940-ųjų vasaros transformacijos: „anos Lietuvos“ pabaiga ir „naujos Lietuvos“ pradžia

Istorikas Artūras Svarauskas, nagrinėjęs 1940-ųjų vasaros įvykius Lietuvoje, pastebėjo, kad „1940 m. pavasarį ir vasarą pradžioje perspektyvos rasti politinį konsensusą vyriausybėje nebuvo, o visuomenėje didėjo politinės pasaulėžiūros skirtis, kurią 1940 m. vasarą dauguma visuomenės pirmiausia suvokė ne kaip prasidedančią okupaciją, o kaip pergalę prieš vienpartinių įvardintą režimą“²¹.

Visuomenės nepasitenkinimą politiniu režimu Lietuvoje akceptavo ir N. Maslauskienė. Ji pažymėjo, jog „okupantai pasinaudojo tuo, kad visuomenė buvo nepatenkinta tautininkų režimu, ir nukreipė jos nepasitenkinimą prieš visus Lietuvos valstybės tarnautojus. [...] dangstantis demokratine frazeologija ir populistiniais šūkiais, buvo rengiama dirva valdininkijos valymui pagal socialinius ir politinius požymius“²².

Istorikas A. E. Sennas pastebėjo, kad „nekyla abejonių, jog daugelis Lietuvos nekomunistų iš pradžių į sovietų invaziją ir naujos vyriausybės sudarymą žiūrėjo palankiai, nes tai reiškė Smetonos režimo žlugimą. Tiems, kurie norėjo tikėti, kad Raudonosios armijos atėjimas turėjo altruistinių ketinimų, Smetonos pabėgimas reiškė išsivadavimą iš keturiolika metų trukusio autoritarinio valdymo“²³.

Istorikas Stanislovas Buchoveckas pastebėjo, kad 1940 m. „žmonėms buvo piešiamas socialistinio rojaus ateities paveikslas“²⁴. Štai kokios perspektyvos siūlytos visuomenei: „Pereidami prie mūsų didžiųjų uždavinių – gyvenimo pertvarkymo teisingesniais pagrindais, turime atkreipti dėmesį [...] į artimiausius Liaudies vyriausybės darbus: numatomą pertvarkyti mūsų politinę santvarką, kuri turi tarnauti mūsų darbo liaudies gerovei pakelti, o ne eiti prieš ją, kaip buvo iki šiolei. Bus paleistos supuvusios ir klasta įvestos institucijos arba jų sudarymo tvarka, turėjusios tikslą spausti ir smaugti darbo liaudį. Dings Smetoniškas seimas. Dings ir tariamos savivaldybės, „išrinktos“ Smetoninių režisierių. Dings mūsų liaudies gėdos lenton įrašyta tautininkų sąjunga. [...] Bus rūpinamasi liaudies apsauga, jos sveikata, švietimu. [...] Tad visi į bendrą darbą, į mūsų gyvenimo teisingais pa-

²¹ Artūras Svarauskas, *op. cit.*, p. 68.

²² N. Maslauskienė, „Valdininkijos šalinimas iš okupuotos Lietuvos administracijos ir jos keitimas okupantų talkininkais 1940 m. birželio–gruodžio mėn.“, *ibid.*, p. 17.

²³ Alfred Erich Senn, *op. cit.*, p. 211–212.

²⁴ Stanislovas Buchoveckas, „Mokyklos sovietizavimas 1940–1941 m.: bolševikinė indoktrinacija, suaugusiųjų mokyimo kampanija Šakių apskrityje mokyklose; švietimo darbuotojai tarp kolaboravimo, konformizmo ir rezistencijos“, *Genocidas ir rezistencija*, 2015, Nr. 1 (15), p. 7.

grindais sutvarkymo darbą.²⁵ Būsimos „teisingos gerovės“ pažadų tomis dienomis žarsyta daug ir visokių. Tokie tekstai – tai aiškos žinutės visuomenei: blogis ir neteisybė liko praeityje, nuo dabar viskas bus „teisinga“ ir „atitiks liaudies poreikius“. Viena vertus, tai populistiniai skelbimai, kita vertus – jie tiksliai atliepė dalies to meto visuomenės poreikius: buvo aiškiai nurodyti visų „bėdų“ „kaltininkai“ ir jų „priežastys“, pabrėžta, kad naujoji vyriausybė „žino ką ir kaip daryti“, ir nupieštos geros, o svarbiausia „teisingos“, ateities perspektyvos. Istorija rodo, jog primityvios, bet aiškos to meto žinutės buvo efektyvios aplinkoje, kurią profesorius L. Truska vertino kaip „išraišką moralinės krizės, kurią lietuvių tauta išgyveno ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje“²⁶.

Greta „teisingos ateities“ paveiklo diegimo į visuomenės sąmonę gyventojai buvo ramunami, kad pagrindiniai ir ypač svarbūs didžiajai visuomenės daliai dalykai, tokie kaip nuosavybė ir valstybingumas, yra ir bus nejudinami. Savaimė suprantama, kad tokie pareiškimai tebuvo tik Kremliaus režisuoto spektaklio replikos, skirtos publikai nuraminti. Tačiau būtina suvokti, kad tokie pareiškimai atliko savo funkciją: žingsnis po žingsnio vykęs krašto okupavimo ir inkorporavimo į SSRS procesas rodo, jog visuomenė priėmė tokio pobūdžio žinutes. Profesorius A. E. Sennas pastebėjo, jog „naujosios sistemos atstovai slėpė savo tikslus ir vaizdavosi esą daugiau „reformistai“ nei revoliucionieriai. [...] Įžengus sovietų kariuomenei Dekanozovo vykdomos Lietuvos politinės sistemos „reformos“ tikslas buvo sugriauti senąjį režimą, sukurti naują santvarką ir tada surežisuoti inkorporavimo procesą“²⁷. Istorikas L. Truska teigė, kad „1940 m. vasaros Lietuvoje įvykių nesuprasime, jeigu ignoruosime faktą, jog nemažai gyventojų, ypač vargingesnių, daugiau ar mažiau tikėjo demagoginiais komunistų pažadais ir turėjo iliuzijų, kad gyvenimas pagerėsias, o gal nieko baisaus neatsitiks ir Lietuvai“²⁸.

Kartu su ideologiniais ir pasaulėžiūriniais virsmis krašte sovietų okupacijos pradžioje vyko ir kasdieniai, nuo plačiosios visuomenės paslėpti, sovietizacijos procesai. Vienas jų – nuoseklus Lietuvos administravimo pertvarkymas pagal sovietų modelį.

Birželio mėnesį okupantai pradėjo rengti prielaidas visų grandžių Lietuvos valdininkus pakeisti kolaborantais. Mėnesio pabaigoje jie ėmė formuoti atitinkamą viešąją nuomonę ir iš vietinių komunistų bei sovietų režimo šalininkų rengti jiems ištikimų kadrų rezervą²⁹. 1940 m. birželio 24 d. Kaune vykusioje manifestacijoje Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto narys Latvys pareiškė, kad „komunistų partija yra vienintelė partija, neišdavusi

²⁵ „Pančiai sutrupinti“, *Lietuvos aidas*, 1940, birželio 19, Nr. 287, p. 1.

²⁶ Liudas Truska, „Kolaboravimo ypatumai pirmuoju sovietmečiu“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1 (9), p. 82.

²⁷ A. E. Senn, *op. cit.*, p. 198.

²⁸ L. Truska, *op. cit.*, p. 66.

²⁹ N. Maslauskienė, „Valdininkijos šalinimas iš okupuotos Lietuvos administracijos ir jos keitimas okupantų talkininkais 1940 m. birželio–gruodžio mėn.“, *ibid.*, p. 17.

liaudies interesų³⁰. Taip pat jis nurodė, kad „nėra Lietuvoje kitos partijos, kuri galėtų pasakyti, kad jos žodžiai neprieštaravo darbams“³¹.

Lietuvos komunistai nuo pirmųjų okupacijos dienų veikė pagal SSRS direktyvas ir talkino vykdant okupacinės politikos priemones³². N. Maslauskienė pateikia įžvalgą, kad okupavus Lietuvą į komunistų partiją plūstelėjo įvairių socialinių sluoksnių ir tautybių asmenys, pasirinkę kolaboravimo kelią³³. Jos nuomone, legalizuotos LKP apskričių komitetai 1940 m. birželio mėnesį virto „darbo biržomis“, į kurias ėjo komunistai ir nepartiniai, reikalaujami įdarbinti³⁴. Šią įžvalgą patvirtina ir nagrinėtos biografijos. Antai Pakruojo gyventojas vežikas Mauša Pliackis 1940 m. rugpjūčio 2 d. gyvenimo aprašyme aiškino: „[...] 1937 m. susipažinau su Šiaulių komunistiniu jaunimu, kuris man įteikė komunistinę literatūrą, kurią skleidžiau tarp savo draugų Pakruojo miestelyje. Prie tokio darbo aš palikau ligi tikrosios socialistinės revoliucijos Lietuvoje ir šiuo rengiuosi toliau veikti visa savo energija ta pat kryptimi ir atlikti visas pareigas, kurios bus iš manęs pareikalautos komunistų partijos.“³⁵

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad SSRS atstovai, koordinavę Lietuvos sovietizavimo procesą, neskubėjo komunistų skirti į valdymo įstaigas. Tokia padėtis tęsėsi iki 1940 m. rugpjūčio mėn., t. y. iki tol, kol SSRS vadovybė nenurodė masiškai keisti valdininkiją komunistais³⁶.

Taigi 1940 m. Lietuvoje vyravo nepasitenkinimo tautininkų režimu nuotaikos, todėl dalies visuomenės sovietų okupacija vertinta kaip teigiamų pokyčių pradžia – Smetonos režimo pabaiga ir pirmas žingsnis į naująjį krašto raidos etapą. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad šie pokyčiai buvo suvokiami kaip teigiami ir atitinkantys dalies visuomenės lūkesčius ir pasaulėžiūrą.

Ankstyvieji sovietų kolaborantai Lietuvoje – tai žmonės, kurie, pasak G. Rudžio įžvalgos, „visiškai nutraukė saitus su „ana“ Lietuva“ ir matė „naują Lietuvą“. Jiems buvo visai nesvarbu, ar kaip nepriklausomą šalį, ar kaip SSRS dalį, ar kaip didžiosios galios protektoratą. Svarbiausia buvo tai, kad „naują“ ir „geresnę“ nei toji, „ana“ Lietuva, kurioje valdė „ponai“ ir „švogeriai“. Tokiomis aplinkybėmis Joniškio mieste tarnaitė dirbusi Zelma Elvyra Vaišvilaitė, 1940 m. birželį stodama į komunistų partiją, savo autobiografijoje suformulavo tei-

³⁰ „Milžiniškos manifestacijos Petro Vileišio aikštėje“, *Lietuvos aidas*, 1940, birželio 25, Nr. 297, p. 1.

³¹ „Komunistų partija vienintelė gynė Lietuvos darbo žmonių interesus“, *Lietuvos aidas*, 1940, birželio 26, Nr. 298, p. 1.

³² *Lietuva 1940–1990*, p. 90.

³³ N. Maslauskienė, „Lietuvos komunistų sudėtis 1940 m. spalio–1941 m. birželio mėn.“, *ibid.*, p. 17.

³⁴ N. Maslauskienė, „Valdininkijos šalinimas iš okupuotos Lietuvos administracijos ir jos keitimas okupantų talkininkais 1940 m. birželio–gruodžio mėn.“, *ibid.*, p. 18.

³⁵ M. Piliackio gyvenimo aprašymas, *LYA*, f. 1128, ap. 10, b. 2, l. 197.

³⁶ N. Maslauskienė, „Valdininkijos šalinimas iš okupuotos Lietuvos administracijos ir jos keitimas okupantų talkininkais 1940 m. birželio–gruodžio mėn.“, *ibid.*, p. 18.

ginį, puikiai apibūdinantį to meto kolaboracionistų nuotaikas: „Aš džiaugiuosi, nes matau gražią ateitį...“³⁷

II. Ankstyvieji sovietiniai kolaborantai: tipiniai visuomenės atstovai ar marginalai

Sovietų naratyvas formavo vaizdinį, kad pirmaisiais naujosios santvarkos rėmėjais tapo „pažangieji visuomenės sluoksniai“: vadinamieji „progresyvioji buržuazija ir inteligentai“, darbo valstietija, smulkūs amatininkai, darbininkija ir pan. Šis vaizdinys atitiko marksizmo suformuotą klasių kovos koncepciją: „pažangieji“ – tai išnaudojamųjų klasės atstovai, entuziastingai stoję į naujos santvarkos statytojų gretas ir priešinami „išnaudotojams“: politiniams veikėjams, verslininkams, ūkininkams ir pan. Anksčiau pateikta padėties 1940-ųjų vasarą Lietuvoje apžvalga atskleidė, kad pokyčius krašte palankiai arba bent jau neutraliai vertino didelė dalis visuomenės. Tai suponuoja klausimą: ar aktyviais sovietų talkininkais tuo metu nutarė tapti tik „išnaudojamųjų klasės“ atstovai?

Aiškinantis, kas buvo tie, kurie 1940-ųjų vasarą tapo ar siekė tapti sovietų talkininkais, būtina išnagrinėti, kokiems visuomenės segmentams jie priklausė: kokia buvo jų socialinė kilmė ir profesinė veikla. Taip pat koks buvo jų santykis su Lietuvos Respublika, kokios buvo jų socialinės patirtys, kokia buvo tautinė pirmųjų kolaborantų sudėtis, amžius, išsilavinimas ir pan.

Tiriamosios grupės analizė atskleidė (žr. 1 pav.), kad didžiausią jos dalį sudarė lietuviai (79 proc.), antra pagal skaitlingumą tautinė grupė buvo žydai (15 proc.), o likę – rusai ir latviai (atitinkamai 4 ir 2 proc.).

1 pav. Tautinė žmonių, įstojusių į komunistų partiją 1940-ųjų vasarą Šiaulių apskrityje, sudėtis³⁸

1923 m. visuotinio Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis, šalyje gyveno 78,95 proc. lietuvių, 6,15 proc. žydų ir 2,49 proc. rusų³⁹. Taigi 1940 m. birželio–rugpjūčio mėnesiais Šiaulių apskrityje į komunistų partiją stojusių asmenų tautinis pjūvis byloja, jog akcentuoti vienos ar kitos tautybės preferencijas renkantis bendradarbiavimą su režimu nėra

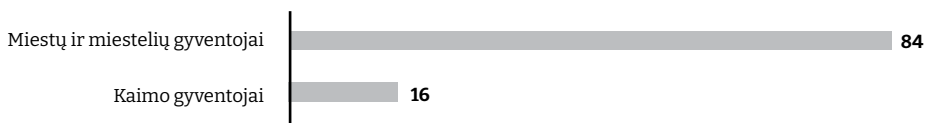
³⁷ Z. E. Vaišvilaitės gyvenimo aprašymas, *LYA*, f. 1128, ap. 10, b. 2, l. 110.

³⁸ Iliustracijos sudarytos autoriaus pagal 1940 m. birželio–rugpjūčio mėnesiais į komunistų partiją Šiaulių apskrityje stojusių asmenų anketinius ir biografinius duomenis, saugomus *LYA* fonduose (*LYA*, f. 1128, ap. 10, b. 2, l. 1–294).

³⁹ *Lietuvos gyventojai*, 1925, Kaunas: P. Sokolovskienės ir G. Lano spaustuvė, p. XXXVIII.

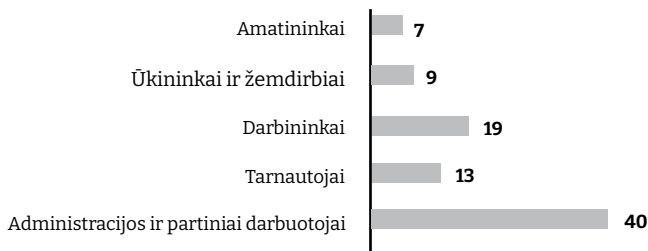
pagrindo. Pirmųjų Šiaulių apskrities kolaborantų tautinė sudėtis yra veidrodinis to meto Lietuvos visuomenės atspindys: skaitlingiausios etninės grupės buvo lietuviai ir žydai.

Išnagrinėjus tiriamosios grupės gyvenamąjį arealą (žr. 2 pav.), paaiškėjo, kad didžiausią dalį, 84 proc., gyveno miestuose ir miesteliuose. Pirmųjų ideologinių išdavikų Šiaulių apskrityje, gyvenusių kaimiškose vietovėse, buvo 16 proc.

2 pav. Įstojusiujų į komunistų partiją Šiaulių apskrityje 1940 m. birželio–rugpjūčio mėn. gyvenamasis arealas (proc.)

Pjūvio rezultatai tiesiogiai koreliuoja su 1940-ųjų vasarą stojusiųjų į komunistų partiją darbine veikla (žr. 3 pav.). Žmonių, kurie vertėsi darbu žemės ūkyje ar ūkininkavimu, buvo 9 proc., o administracinių ir partinių įstaigų darbuotojų, darbininkų ir amatininkų 91 proc. Darytina išvada, kad visuomenės grupė, t. y. ūkininkai, kurie, 1923 m. visuotinio Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis, sudarė 78,95 proc. šalies gyventojų⁴⁰, nesijungė į kolaborantų gretas. Remiantis atlikto tyrimo rezultatais paaiškinti šio reiškinio negalima, todėl reikalinga gilesnė pastarojo aspekto analizė.

3 pav. Darbinė įstojusiujų į komunistų partiją Šiaulių apskrityje veikla 1940-ųjų vasarą (proc.)

Imties analizė atskleidė, kad daugiau nei pusę jos sudarė asmenys, tuo metu dirbę partinėse ir administracijos įstaigose (40 proc. administracinių-partinių darbuotojų ir 13 proc. tarnautojų). Toks rezultatas patvirtina N. Maslauskienės teiginį, kad 1940 m. antroje pusėje komunistai tapo naujosios valdininkijos pamatu. Pasak istorikės, „okupacinio režimo politika sutelkti komunistų rankose visus Lietuvos valdymo svertus, paversti partiją vadovaujančia SSRS politinės sistemos jėga. Kadangi komunistų valymas beveik nepalietė sovietinių valdininkų, jų skaičius partijoje išaugo ir pozicijos dar labiau sustiprėjo. Kaip ir VKP(b), Lietuvos komunistų organizacija pamažu virto sovietinės valdinin-

⁴⁰ Ibid., p. LIV.

kijos partija“⁴¹. Nagrinėtos grupės atstovai patvirtina šią išvalgą. Pavyzdžiui, melioracijos darbininkas Edvardas Pačiauskas 1940 m. rugpjūčio 2 d. autobiografijoje nurodė: „[...] Nuo 1935 m. dirbu sunkų akordinį drenažo darbą, bet vis svajoju apie geresnę ateitį. Esu labai linkęs prie valdiškos tarnybos, bet, būdamas darbininkas ir mažo mokslo, to iki šiolei pasiekti negalėjau. Griuvus Smetonos režimui, davus darbininkams laisvę, dalyvavau iniciatorių grupė, įsteigėme Žiemelyje Lietuvos Kom. Partijos komitetą, kur ir aš buvau išrinktas komiteto nariu. Dabar priklausau Žiemelio Kompartijai ir Profesinei Sąjungai, ir be to, esu paskirtas liaudies milicininku.“⁴² Vladas Pragarauskas, kilęs iš neturtingų nuomininkų, šešių vaikų tėvas, gyvenimo aprašyme aiškino, kad jo gyvenime būta tik vargo ir tarnyba Lietuvos kariuomenėje, o 1940 m. liepos mėn. jo gyvenime įvyko kokybinis lūžis: „sukūrėme Profesinės sąjungos Lygumų skyrių ir dalyvauju valdyboje ir dabar sukūrėme Lietuvos komunistų partijos Lygumų vlsč. Komitetą, esu jo narys, esu milicijos vadas“⁴³. Kuršėnų gyventojas kalvis Petras Rimkus gyvenimo aprašyme aiškino: „[...] 1930 m. atvažiavome į Kuršėnus, kur iki šio laiko ir gyvenu. Visą laiką dirbau kaip kalvis ir šaltkalvis, daugiausia su tėvu ant pusės, turto jokio neturime. Esu baigęs pradžios mokyklą. Dabar jau trys savaitės dirbu vien tik komitete“⁴⁴, o štai Kriukų valsčiuje gyvenusio padienio darbininko Edvardo Sabaičio gyvenimo aprašyme pasakojama apie staigų karjeros šuolį: „[...] Grįžau iš kariuomenės 1923 m. ir pradėjau laukų darbininkų darbus, ir 1927 m. vedžiau. Dirbau visą laiką padieniu darbininku iki šiam laikui. Dabar užimu Kriukų kompartijoje sekretoriaus pavaduotojo vietą.“⁴⁵ Kontrastas tarp vargingo gyvenimo iki 1940 m. vasaros ir „džiugių naujo gyvenimo“ perspektyvų po sovietų režimo atėjimo į kraštą yra bendras tirtos grupės narių gyvenimo aprašymo motyvas.

Tiriamosios grupės socialinės kilmės pjūvis (žr. 4 pav.) byloja, kad 9 proc. jos atstovų buvo kilę iš ūkininkų. Tai reiškia, jog šio visuomenės sluoksnio atstovai sudarė tik dešimtąją dalį aktyvių sovietų režimo šalininkų Šiaulių apskrityje. Kai tuo metu būtent ūkininkai sudarė didžiąją visuomenės dalį.

Didžioji dalis, t. y. 82 proc. nagrinėtos grupės atstovų, buvo kilę iš segmento, kurį marksistai įvardijo kaip „išnaudojamųjų klasę“: 10 proc. kumečių, 22 proc. beturčių, 34 proc. darbininkų ir 16 proc. amatininkų.

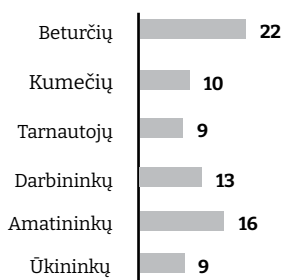
⁴¹ N. Maslauskienė, „Lietuvos komunistų sudėtis 1940 m. spalio–1941 m. birželio mėn.“, *ibid.*

⁴² E. Pačiausko gyvenimo aprašymas, *LVA*, f. 1128, ap. 10, b. 2, l. 187.

⁴³ V. Pragarausko gyvenimo aprašymas, *LVA*, f. 1128, ap. 10, b. 2, l. 201.

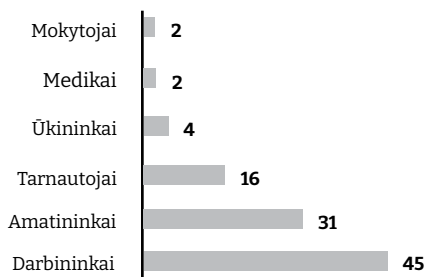
⁴⁴ P. Rimkaus gyvenimo aprašymas, *LVA*, f. 1128, ap. 10, b. 2, l. 222.

⁴⁵ E. Sabaičio gyvenimo aprašymas, *LVA*, f. 1128, ap. 10, b. 2, l. 225.

4 pav. Socialinė kilmė (proc.)

Pjūvio rezultatai koreliuoja su anksčiau aptarta tiriamojo segmento darbinės veiklos 1940-ųjų vasarą analize: 9 proc. pirmųjų Šiaulių apskrities komunistų vertėsi žemės ūkiu. Profesinė nagrinėjamosios grupės analizė rodo, kad didžioji dalis žmonių, 1940 m. vasarą tapusių komunistais, atstovavo darbininkijai, amatininkams ir tarnautojams (iš viso jie sudarė 91 proc. įstojusių į komunistų partiją). Šis pjūvis koreliuoja su naujųjų partiečių gyvenamosios vietos analize (daugiau kaip 80 proc. tokių asmenų gyveno miestuose ir miesteliuose).

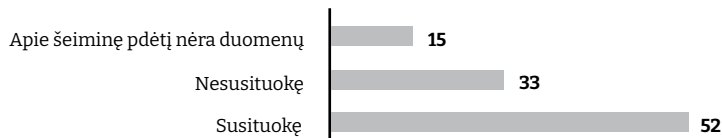
5 pav. Profesinis pasiskirstymas (proc.)

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad 1940-ųjų vasarą komunistais tapo tik du mokytojai. Tačiau šie žmonės buvo ne etatiniai mokytojai, o asmenys, besivertę privačiomis pamokomis. Tai reiškia, kad viena skaitlingiausių (1923 m. duomenimis, apskrityje dirbo 406 švietimo sistemos darbuotojai⁴⁶) apskrities inteligentijos grupė liko politinių procesų nuošalyje. Pirmajame okupacijos etape Šiaulių apskrities mokytojai nesirinko kolaboravimo kelio. Tam, kad paaiškintume tokią išvalgą, būtina specializuota šio aspekto analizė. Galima prielaida, kad mokytojai, turėdami žymiai aukštesnį išsilavinimą nei didžioji to meto visuomenės dalis ir platesnį pasaulėvaizdį, kritiškiau ir blaiviau vertino pokyčius.

Išnagrinėjus imties šeiminės padėties pjūvį (žr. 6 pav.) paaiškėjo, kad daugiau nei pusę (52 proc.) nagrinėtos grupės sudarė susituokę asmenys. Tai reiškia, kad pirmaisiais oku-

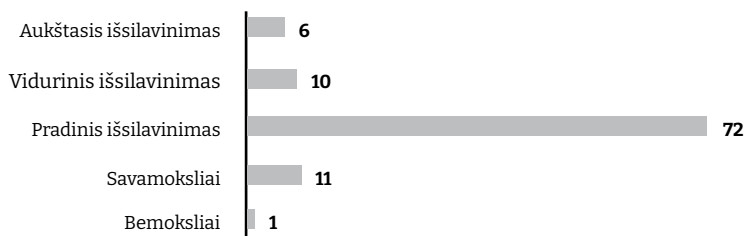
⁴⁶ Ibid., p. 267.

pacijos mėnesiais kolaboravimo kelią rinkosi brandūs žmonės. Tai suponuoja įžvalgą, jog šiuo laikotarpiu tapsmą ideologiniais išdavikais lėmė šaltas išskaičiavimas, o ne jaunatviškas idealizmas ir spontaniškumas.

6 pav. Šeiminė padėtis (proc.)

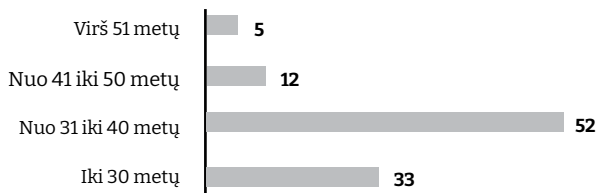
Tiriamosios grupės išsilavinimo analizė byloja (žr. 7 pav.), kad didžioji dalis jos atstovų turėjo pradinį išsilavinimą (72 proc.), vidurinį – 10 proc., aukštąjį arba nebaigtą aukštąjį – 6 proc., o 11 proc. buvo savamoksliai.

7 pav. Išsilavinimas (proc.)

Šis pjūvis atitinka to meto visuomenės išsimokslinimo tendencijas: didžiajai krašto gyventojų daliai pradžios mokykla buvo vienintelė švietimo institucija, kurioje įgytų žinių pakako praktiniam gyvenimui. Pradinis išsilavinimas – tai mokslo cenzas, kurį valstybė suteikdavo nemokamai. Taigi jis buvo prieinamas visų socialinių ir turtinių grupių atstovams. Savo ruožtu vidurinis ir aukštasis mokslas buvo brangūs ir tik nedidelė žmonių dalis turėjo galimybių juos įgyti. Kita vertus, tai, kad daugiau kaip 80 proc. pirmųjų kolaborantų turėjo pradinį išsilavinimą ar buvo savamoksliai, koreliuoja su jų socialinės kilmės pjūviu: 82 proc. buvę kilę iš vargingesnių visuomenės sluoksnių, kuriems mokamas mokslas buvo sunkiai prieinamas.

Atlikus nagrinėjamos grupės amžiaus pjūvį (žr. 8 pav.) paaiškėjo, kad didžiąją jos dalį sudarė brandūs žmonės: 69 proc. jų buvo vyresni nei 30 metų. Didžiausia amžiaus grupė (52 proc.) buvo 31–40 metų amžiaus asmenys.

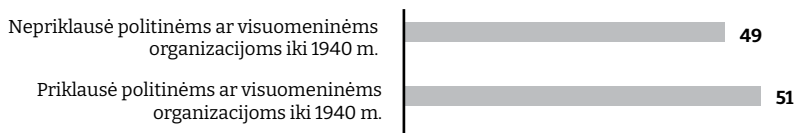

8 pav. Įstojusiujų į LKP amžius (proc.)

Pastarojo aspekto tyrimo rezultatai leidžia daryti išvadą, jog kolaboravimo kelią rinkosi ne jaunuoliai idealistai, o brandūs žmonės. Galima prielaida, kad tai lėmė asmeninis gyvenimas: žmonės, nesukūrę siekiamos gerovės sau ir savo šeimoms Lietuvos Respublikoje, įsijungdami į sovietų formuojamas politines struktūras galėjo atsidurti „arčiau valdžios“ ir pagerinti savo materialinę padėtį.

III. Politinis ir visuomeninis angažuotumas ar siekis pasinaudoti susiklosčiusia padėtimi

Nagrinėjant grupės dalyvavimą politiniame ir visuomeniniame krašto gyvenime iki 1940 m. (žr. 9 pav.), paaiškėjo, jog daugiau nei pusė tiriamųjų (51 proc.) iki 1940 m. priklausė politinėms arba visuomeninėms organizacijoms.

9 pav. Dalyvavimas visuomeninėje ir politinėje veikloje iki 1940 m. (proc.)

Didžioji dalis (49 proc.) Lietuvos Respublikos laikotarpiu politiniame visuomeniniame gyvenime dalyvavusių kolaborantų priklausė sisteminėms partijoms ir organizacijoms: Lietuvos šaulių sąjungai, Lietuvos tautininkų sąjungai, Lietuvos skautų sąjungai ir pan. Pagrindiniam komjaunimui priklausė 10 proc. šio segmento atstovų. Lietuvos laisvamanų etinės kultūros draugijai priklausė 27 proc., kairuoliškosios partijos ir organizacijos (Lietuvos socialdemokratų partija, Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjunga, socialdemokratų partijos jaunimo organizacijai „Žiežirba“ ir pan.) 6 proc., o žydų organizacijoms 8 proc.

Nustatyta, jog pagrindinei komunistų partijai (žr. 10 pav.) priklausė beveik trečdalis (28 proc.) tiriamosios grupės narių. Iš jų 18 proc. buvo bausti už šią veiklą, o 82 proc. – ne.

10 pav. Dalyvavimas pagrindinėje LKP 1918–1940 m. (proc.)

Išsiaiškinta, kad didžioji dalis nagrinėtos grupės atstovų (62 proc.) neturėjo jokių saitų su pagrindine LKP (žr. 11 pav.).

11 pav. Ryšių palaikymas su pagrindine LKP 1918–1940 m. (proc.)

Pastarieji du pjūviai suponuoja išvadą, kad tapimas kolaborantu 1940–ųjų vasarą buvo nulemtas ne ideologinio artumo sovietams, o dalies visuomenės bandymo išnaudoti susiklosčiusią padėtį siekiant materialinės naudos. Kita vertus, to meto visuomenės nuotaikų, politinės ir ekonominės krašto padėties tyrimai byloja, kad sovietų skleistos žinutės apie „naują teisingą visuomenės santvarką“, „liaudies gerovę“, „naują socialiai teisingą Lietuvą“ ir pan. buvo patrauklios žmonėms. Vedinį viešai deklaruojamų lozungų, žmonės, neturėję komunistinio angažuotumo ar buvę neutralūs ar net tolimi komunistinėms idėjoms, rinkosi talkininkavimo kelią, manydami, kad taip jie prisidės prie teigiamų pokyčių krašte.

Išvados

1. 1940–ųjų vasarą stoti į komunistų gretas žmonės skatino kelių priežasčių samplaika: dalies visuomenės sąmoningas tarnavimas priešui siekiant asmeninės naudos kartu su sąmoningu užsienio jėgos rėmimu, vertinat ją kaip pageidaujamų vidaus pokyčių katalizatorių.
2. Didžiąją tiriamosios imties dalį sudarė brandūs, šeimas sukūrę žmonės. Tai suponuoja išvadą, jog sprendimas tapti kolaborantu nebuvo jaunatviško energingumo ar idealizmo išdava, o pasirinkimas, nulemtas savanaudiškų tikslų: pasinaudojus atsiradusiomis galimybėmis, sukurti gerovę sau ir šeimai. Asmeninės gerovės siekis buvo glaudžiai susijęs su oficialiai sovietų deklaruota bendra „liaudies gerovės“ siekio idėja. Tyrimas suformavo tokį kolektyvinį asmenų, įstojusių į LKP 1940–ųjų vasarą Šiaulių apskrityje, portretą: trisdešimtmetis susituokęs lietuvis, kilęs iš vargingiausių visuomenės sluoksnių, gyvenęs mieste ar miestelyje, turėjęs pradinį išsilavinimą, vertęsis sandomu fiziniu darbu, iki 1940 m. neturėjęs saitų su komunistų partija, pirmaisiais sovietų okupacijos mėnesiais išitraukęs į naujai kuriamą vietinės administracijos aparatą.
3. 1940–ųjų vasarą į politinius procesus jungėsi asmenys, Lietuvos Respublikos laikotarpiu buvę politiškai ir visuomeniškai aktyvūs. Pastarosios grupės atstovų laikysenos pokytis tuo metu, t. y. staigus nepriklausomos Lietuvos vertybių atsisakymas ir perėjimas į okupantų pusę, reiškia, kad jie neturėjo stiprių ideologinių nuostatų. Jų dalyvavimas visuomeninėje ir politinėje veikloje vertintinas kaip prisitaikymas prie Lietuvos gyvenimo realijų siekiant asmeninės naudos.

Šaltiniai

Archyviniai dokumentai

Lietuvos ypatingasis archyvas

f. 1128 – LKP Šiaulių aps. komitetas

Literatūra

1. Baliutavičienė Salomėja, Baliutavičius Vytautas, *Šiaulių istorija (iki 2000 metų)*, Vilnius: Naujoji Rosma, 1999.
2. Buchoveckas Stanislovas, „Mokyklos sovietizavimas 1940–1941 m.: bolševikinė indoktrinacija, suaugusiųjų mokymo kampanija Šakių apskrities mokyklose“, „Švietimo darbuotojai tarp kolaboravimo, konformizmo ir rezistencijos“, *Genocidas ir rezistencija*, 2015, Nr. 1 (37).
3. Černiauskas Norbertas, *1940. Paskutinė Lietuvos vasara*, Vilnius: Aukso žuvis, 2021.
4. Duval Sylvie, „Prosopografie femminili“, <https://www.academia.edu/18633851/Prosopografie_femminili>.
5. Ėmužis Marius, „Aktyviausių komunistų pagrindininkų ir jų rėmėjų Pirmojoje Lietuvos Respublikoje socialinis portretas“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2019, Nr. 43.
6. Kripienė Erika, Staveckaitė-Notari Ramona, Tumavičius Andrius, „Moterys ginkluotoje rezistencijoje Žemaitijoje ir Vidurio Lietuvoje (Jūros srities atvejis), [Mokslinė studija], <https://www.genocid.lt/UserFiles/File/GRTD/2024_projektas_moterys_IV.pdf>.
7. *Lietuva 1940–1990*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.
8. *Lietuvos gyventojai*, 1925, Kaunas: P. Sokolovskienės ir G. Lano spaustuvė.
9. Maslauskienė Nijolė, „Lietuvos komunistų sudėtis 1940 m. spalio–1941 m. birželio mėn.“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2 (6).
10. Maslauskienė N., „Valdininkijos šalinimas iš okupuotos Lietuvos administracijos ir jos keitimas okupantų talkininkais 1940 m. birželio–gruodžio mėn.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 2 (8).
11. Nikonovičius Paulius, *Žemaitijos žemės teismo teisėjų padėtis XVI amžiaus antroje pusėje*, [Magistro kvalifikacinis darbas], Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Istorijos ir archeologijos katedra, 2017.
12. Noreika Dainius, *Partizanų karas Lietuvoje (1944–1953): socialinių struktūrų problema*, [Daktaro disertacija], Vilniaus universitetas, 2020.
13. Senn Alfred Erich, *Lietuva 1940. Revoliucija iš viršaus*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2009.
14. Shaikan Andrii, Shaikan Valentina, „Collaborationism and complicity in the history of mankind reflected in scholars and writers works“, *Periodyk naukowy akademii polonijnej*, 2018, Nr. 5.

15. Staveckaitė-Notari Ramona, Tumavičius Andrius, „Moterys ginkluotoje rezistencijoje: Pietų Lietuvos (Nemuno) partizanų srities atvejis“, <https://www.genocid.lt/UserFiles/File/GRTD/2023_projektas_moterys_III_koreg.pdf>.
16. Staveckaitė-Notari R., Tumavičius A., „Moterys ginkluotoje rezistencijoje Lietuvos šiaurės rytuose (Karaliaus Mindaugo srities atvejis)“, <https://www.genocid.lt/UserFiles/File/GRTD/2022_projektas_moterys_II.pdf>.
17. Staveckaitė-Notari R., Tumavičius A., „Moterys ginkluotoje rezistencijoje Lietuvos šiaurės rytuose: Karaliaus Mindaugo partizanų srities atvejis“, *Genocidas ir rezistencija*, 2023, Nr. 2 (54).
18. Svirauskas Artūras, *Lietuvos visuomenė 1939–1941 metais. Įtampos, konfliktai, transformacijos*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2025.
19. Šiaulių apskrities istorijos raida, Šiauliai: Saulės delta, 2004.
20. Tininis Vytautas, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius: Enciklopedija, 1994.
21. Truska Liudas, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas: Šviesa, 1995.
22. Truska L., „Kalboravimo ypatumai pirmuoju sovietmečiu“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1 (9).
23. Žilytė Enrika, „Partizanų vadų kolektyvinė biografija“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2016, Nr. 38.